

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/Issue 14 (Şubat/February 2024), s. 947-959.
Geliş Tarihi-Received: 29.01.2024
Kabul Tarihi-Accepted: 28.02.2024
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1427900

Şeyhlikten Şahlığa: Tarikatların ve Şeyhlerin İktidar Üzerinde Nüfuz Kurma Çabaları ve Hükümranlık Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme

From Sheikdom to Shahdom: A Study on the Efforts of Orders and Sheikhs to Establish Influence on the Government and Their Ruling Activities

Yusuf Kenan BEZGİN*
Fatih KÖSE**

Öz

Hz. Muhammed'in vefatının ardından hızla büyüyen tasavvuf cereyanı tarikatlar aracılığı ile sistemleşerek kurumsallaşmıştır. Temelde manevi olgunlaşma ile Allah'a yakınlaşma yolu olan tarikatlar kısa zamanda geniş kitlelere ulaşmış ve zamanla pek çok takipçi kazanmıştır. Kendi iç dinamiklerine, kaidelerine ve hiyerarşisine sahip olan tarikatlarda en önemli figürler hiç şüphesiz çoğu zaman ilahi menşeli bir manevi güce sahip olduklarına inanılan karizmatik liderler, şeyhler olmuştur. Her ne kadar temel odakları ve etki alanları mana âlemi olup sınırları muhafaza etmek hususunda güçlü geleneklere sahip olsalar da bazı tarikatların ve şeyhlerinin zaman zaman siyasi iktidarı da hedef aldıkları yahut etki alanlarına dâhil etmeye çalıştıkları görülür. Bu çaba ve etkileşim bazı dönem ve hâllerde iktidar ile kimi tarikatların iş birliği şeklinde cereyan ederken bazı dönem ve hâllerde ise kimi tarikatların siyasi iktidara yön verme amacı ile gerçekleştirdikleri tahakküm çabaları ve hatta iktidarı devirmek yahut ele geçirmek için giriştikleri isyan faaliyetleri ile temayüz etmektedir. Bu çalışmada, şeyhlik müessesesinin fonksiyonu ve şeyhleri güç odakları haline getiren etkenlerle enstrümanlar incelenerek, tarikatların ve şeyhlerin siyasi iktidar üzerinde nüfuz kurma ve iktidarı ele geçirmeye yönelik faaliyetleri tarihi hadiseler ışığında incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şah, şeyh, tasavvuf, tarikat, iktidar.

Abstract

Following the rapid growth of the Sufi movement in the aftermath of the passing of Prophet Muhammad, Sufi orders swiftly organized and institutionalized through various tariqas. Initially centered around spiritual development and drawing closer to Allah, these tariqas quickly reached broad audiences and garnered numerous followers. Within these orders, which possess their own internal dynamics, principles, and hierarchies, charismatic leaders and spiritual figures, often believed to be endowed with divine authority, emerged as pivotal figures. Although the primary focus of these orders lies in the realm of spirituality, with

* Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas/Türkiye, e-posta: yusuf_kenan_24@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9104-6930.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas/Türkiye, e-posta: fatih.kose87@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7493-7494.

strong traditions in preserving their boundaries, certain tariqas and leaders have, at times, targeted political power or sought to include it within their sphere of influence. This endeavor and interaction occasionally manifest as collaboration between political authorities and certain tariqas. However, in some instances, certain tariqas engage in efforts to dominate political power, even going so far as attempting to overthrow or seize control of the government. This study explores the foundations and trajectories of tariqas, the function of the sheikhdom institution, and the factors and instruments that transform sheikhs into power centers. Through an examination of historical events, the study investigates the activities of tariqas and sheikhs in establishing influence over political power and their attempts to seize control.

Keywords: Shah, sheikh, sufism, sufi order, power.

Giriş

İslam'da tarikatların ortaya çıkışı, İslam tasavvufunun gelişmesine dayanmaktadır. Manevi uygulamalara ve İslam'ın içselleştirilmesine vurgu yapan sufizm, her biri şeyh olarak bilinen manevi bir rehber tarafından yönetilen çeşitli tarikatların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarikatların oluşumu ve tarikat şeyhlerinin rolleri çeşitli tarihi ve manevi faktörlere bağlanabilir.

Fakih ve manevi rehber rolleri üstlenerek tâliplerin ilgisini çeken ilk sufi hocaların/şeyhlerin etrafında müritler ve takipçiler toplanmaya başlamıştır. Sufi uygulamaları zamanla daha sistemli bir hâle gelmiş ve buna paralel olarak şeyhler öğretilerini farklı tarikatlar çatısı altında kurumsallaştırmışlardır. Her tarikatın kendine özgü manevi uygulamaları, ritüelleri ve manevi aydınlanmaya ulaşmak için özel yöntemleri oluşmuştur.

Tarikat şeyhleri, manevi bilgi ve uygulamaların müritlere aktarılmasında hatta bazıları müritlerin Allah'a yakınlaşmasında önemli ve merkezîyetçi bir role sahiptir. Bir şeyh ile müritleri arasındaki ilişki, güven, itaat ve mentorluk ile karakterize edilir. Bu rol ve ilişkiler, velî olarak da kabul gören şeyhlerin karizmatik liderliklerini daha da güçlendirmiş, etki alanlarını genişletmiş ve onları kitlelere yön veren kanaat önderleri, erkler hâline getirmiştir.

Şeyhlerin otoritesi, "Allah'a olan yakınlıklarından" ve ruhsal aydınlanma yolunda başkalarına rehberlik etme vasıflarından kaynaklanır. Bazı tarikat şeyhlerinin hastalıkları iyileştirme, bereket veya koruma sağlama gibi manevi yeteneklere sahip olduğuna da inanılmaktadır. Müritler manevi veya fiziksel refah için şeyhin şefaatinin isteyebilirler. İslam tasavvufunda tarikat şeyhlerinin sahip oldukları güç, ilâhî, manevi, ahlakî temellere dayanır ve sufi topluluğu bağlamında etkilidir. Bu sebeple onlar için "mana âleminin sultanı" sıfatı kullanılır. Bu tabir hem liderliklerini ve erklerini tespit etmekte hem de söz konusu liderliğin ve erkin etki alanını sınırlandırmaktadır.

Buna rağmen tarihin belirli dönemlerinde ve coğrafyalarında bazı şeyhlerin güçlerini, siyasi otoriteye destek vermek; onları baskı altına almak ve hatta devirmek gibi hedefler doğrultusunda kullandıkları da görülmektedir. Tarihte, devlet otoritesini ele geçirmek amacıyla ideolojiler üreten ve elde bulundurdukları "potansiyel" gücü bu maksatla kullanan şeyhlerin başlattıkları veya yönettikleri; bazıları amacına ulaşan, bazıları ise başarısızlıkla neticelenen azımsanamayacak kadar isyan vuku bulmuştur.

Tarikatların ve Şeyhlik Makamlarının Ortaya Çıkışı, Kurumsallaşarak Güç Odağı Hâline Gelmesi

Hızla yayılan İslam, özellikle Türkistan¹ gibi bölgelerde büyük bir kitlesel kabul görmüştür. Ancak bu bölgelerde, yerel inançlarla İslam'ın kolay bağdaşmadığı da bir gerçektir. Bu durumu Erol Güngör (2018, s. 141), İslam dininden önce bölgedeki spiritüalist (ruhçuluk) unsurlarla dolu Asya dinlerinin yapısına bağlamaktadır. Bunun yanında başka önemli sebep de yerleşik hayata geçmemiş topluluklarda ulemanın İslam'ı yayma etkisinin sınırlı oluşudur. Çünkü İslamiyet öncesi döneme dair Türk tarihi ve kültürünün oluşumu ve şekillenmesinde coğrafya daima büyük bir öneme sahip olmuştur. Benzer şekilde iklim de eski Türk yaşayışında, düşünce tarzında, dinî yapısında, dünya görüşünde, örf ve geleneklerinde etkili bir faktördür (Deveci, 2022: 336). Bu nedenle İslam'ı ya reddetmişler ya da kendi inanç sistemleriyle uyumlu hâle getirmeye çalışmışlardır. Erol Güngör (2018, s. 142)'ün çıkarımına göre tasavvuf bu noktada devreye girmektedir. Ona göre İslam tasavvufunun bir zühud² yolu olmaktan çıkarak mistik unsurlar taşımaya başlamasıyla İslamlaştırma hareketi hız kazanmıştır. Mâverâünnehir, Horasan ve Kuzey Hindistan'ın Müslümanlaşmasında büyük bir rol oynayan "Kerrâmiye" hareketi (IX. yüzyıl) bunun en açık delilidir. Onlar câmilere bile mistisizmi sokarak çeşitli dersler vermiş ve kendilerine göre medreseler kurarak orada düşüncelerini yaymışlardır.

Tasavvufun orta çıkışı, gelişmesi, geçirdiği dönemler³ ve kurumsallaşması hatta yerleşik hayata henüz geçmemiş olan bazı Türk boyları arasında yer yer bir çeşit halk dini olarak görülmesinde "*şüphesiz Türkistan coğrafyasından Balkanlara kadar uzanan muazzam bir coğrafyanın payı büyüktür.*" (Ocak, 2018, s. 207). Bunun yanında tasavvufun eski kültürden kalma birçok inancı içine alabilen hatta bazı durumlarda (atalar kültürünün eren-evliya kültürüne dönüşmesi gibi) eskiye yeni anlam verebilmesinin de payı vardır. Şu hâlde tasavvuf, Anadolu'da Türk devletinin kuruluşu sırasında ve sonrasında hudut bölgelerinde İslam'ın yayılmasına, Türklerin birlik ve bütünlük kazanmasına büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Ancak daha sonraki safhalarda kısmen tersine bir rol üstlenerek huzursuzluk ve parçalanmaya da yol açmıştır. Bu durumun temel nedeni tasavvufun yaylak-kışlak hayatı yaşayanların arasında son derece etkili olmasına karşın şehir medeniyetinin dışında kalmasıdır (Güngör, 2018, s. 144).

Sonradan birtakım bozulmalar olmuş olsa biz bu bozulmanın tasavvufun ana çizgisini etkilemediğini düşünmekteyiz. Titus Burckhardt (1982, s. 20)'ın çıkarımından da görüleceği üzere: "*Hâllerinin ayrıcalıklı durumu nedeniyle İslam'ın genel kurallarına uymayan bazı sufiler her zaman görülmüşse de yöntemin genel çerçevesini İslam belirlemiştir.*" Tasavvuf bunu tevhit öğretisine her bakımdan güçlü bir yorum getiren yanı sıra başarmıştır ki Ahmet Karamustafa (2012, s. 39)'nın da dikkat çektiği nokta bu yöndedir:

"...Önce Erken zahidliğin "bu dünya / öte-dünya" ikilemesinin yerine yavaş yavaş "Tanrı/Tanrı'dan başka her şey" karşı-savı geçti; sonra da bu, birlik öğretisinin uygulanmasıyla dünyanın olumlu değerlendirilmesine yol açtı. Tanrı ne yarattıysa, özellikle bu dünya, kabul edilmeliydi. Bu, bir çırpıda dünyanın zâhidce değersizleştirilmesini etkisiz bırakan ve Tanrı'yı bireyin menziline getiren son derece verimli bir manevra idi. Dünya, Tanrı'nın bir yaratması olarak, olumsuz özelliklerinden arındırılıyor, kurtulma etkinliğinin meşru alanı oluyordu. Toplumdaki yaşam, artık ne pahasına olursa olsun

¹Orta Asya olarak bilinen Türkistan, genellikle Batı kaynaklarında işgalci ülkelerin perspektifinden adlandırılmıştır. Türkistan kelimesi lügatte, Türklerin anayurdu olan ve Taşkent, Hive, Fergana, Semerkand, Buhara ve Kırgız şehirlerini içine alan büyük bölge olarak geçmektedir (Devellioğlu, 2015, s.1299).

² Her türlü dünya zevkine karşı koyarak kendini ibadete verme hâlidir (Devellioğlu, 2015, s. 1390).

³ Geniş bilgi için bk. (Uludağ, 1979, s. 124-142).

kaçınılması gerek kötü bir tuzak olarak değil de insanlığı Tanrı'ya götüren yolda korkunç ama aşılmaz olmayan bir sınama olarak görülüyordu. Bir anlamda öte-dünya gibi bu dünya da Tanrı ile doluydu, bu da Tanrı'yı toplumda yaşayan birey için erişilebilir kılıyordu..."

İslam'ın Türklere İran sufi okulları aracılığıyla ve özellikle de Horasan Melametiliği'ne⁴ mensup İranlı ve Türk sufiler kanalıyla ulaştığı genel kabuldür (Köprülü, 1981, s. 13-18). Büyük bir çoğunluğu yaylak-kışlak hayatı süren Türklerin, Maverâünnehir'in gelişmiş kültür merkezlerinde yaşayan diğer kavimler gibi kitabi İslam'ı olması gerektiği gibi yaşamaları zordur. Bu sebeple geleneksel kültürün etkili olduğu Türk boylarının İslam'a sıcak bakmaları, önceden aşına oldukları yöntemlerle⁵ ve daha basit bir şekilde gerçekleşebilirdi ki bu yolu onlara Yesevi ve onun halifeleri açmıştır (Ocak, 2021, s. 83).

Tarih boyunca İslam dinini sistematik bir şekilde anlama ve uygulama girişimleri olmuştur. İtikadî (inançsal) ve amelî (fiili) mezhepler ile çeşitli tarikatlar, bu çabaların bir ürünüdür (Uludağ, 1979, s. 270). Bu girişimlerin yanı sıra tasavvufun da Maverâünnehir'de yayılma sürecini takip edebilmek zordur. Bu durumun en olası nedeni, bölgenin coğrafi konumundan kaynaklanan bazı siyasi, sosyal ve kültürel faktörlerin; sufilerin en azından IV-X. yüzyıla kadar ilerlemelerine engel oluşu olmalıdır (Karamustafa, 2020, s. 91). Sıralanan çeşitli faktörler, tarikatlar aracılığıyla sufiliğin şehir hayatının kültürel etkisinden uzak kırsal bölgelerindeki sade yaşam tarzının üzerinden başarı elde etmesini sağlamıştır. Raksa ve diğer sözlü ritüellere rahatça yer veren bazı tarikatların bu tutumu sayesinde sufilik teşkilatlanmış birtakım şeyhlik makamları ortaya çıkmış ve çeşitli meslek gruplarıyla⁶ ilişki kurmaya başlamıştır (Rahman, 2018, s. 236).

Büyük çoğunluğu yaylak-kışlak bir hayat süren Türk boylarının İslam'ı basitleştirilmiş yoldan kabul etmelerindeki en büyük etkenlerden biri Ahmed-î Yesevî ve halifelerinin hem Türkistan'da hem de Anadolu'da sunduğu dinî öğretiler ve örnek davranışları olmuştur. Ahmed-î Yesevî ve onun takipçileri, İslam'ın özünü ve uygulanabilirliğini, bu yaylak-kışlak hayat tarzına uygun bir şekilde aktarmış ve bu sayede İslam'ın kabulünü kolaylaştırmışlardır. (Şeker, 2010, s. 36). Ortada sosyolojik bir gerçek vardır, o da dinin, yeni yayıldığı muhite ve zamana uymak için yeni bir şekle bürünmesidir. Sosyal şartların yarattığı yeni akımların, bazı önderlerin önyak olmasıyla gerçekleşmesi doğaldır (Akınar, 1994, s. 89). Zira bu sayede bilhassa Anadolu, Türkleşerek millî bütünlüğünü kazanmış olmalıdır.

Türklerin ana yurtlarından batıya ve diğer bölgelere yönelmeleri, tesadüfi akınlar olmaktan çok, iyi planlanmış, merkezî bir yönetim tarafından koordine edilen, çok boyutlu bir kavim/kavimler göçü şeklinde gerçekleşmiştir. Bu göç, imkânların etkili bir şekilde değerlendirilmesinin ötesinde, bütün Türk boylarını ilgilendiren ve belirli bir amaca hizmet eden sistemli bir harekettir. Türklerin toplumsal yapısı, kabileler, boylar ve soy ağaçları biçiminde örgütlenmesi, Anadolu'nun İslam coğrafyası hâline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sahip oldukları bu toplumsal yapı özellikle Anadolu'ya

⁴ Melâmetilik, Türklerin İslamlaşma sürecinde hatırı sayılır derecede varlığını hissettiren Horasan sufiliğinin temel özelliğini oluşturmaktadır. Geniş bilgi için bk. (Bolat, 2022).

⁵ Peygamberlerin ilim olarak getirdikleri her ne varsa hepsi de en sıradan insanların kavrayabileceği şekilde ifade edilmiştir. Çünkü halk bu ifade biçimini güzel bulur hatta bunu anlatım biçimlerinin son mertebesi olarak görür. Buna karşılık ince kavrayışlı insan, hikmet incileri avcısı arif, ilâhî gerçeğin neden böyle sade bir kılığa sokulduğunu bilir (Burckhardt, 1982, s. 63).

⁶ Siyasi ve sosyal şartların elverişli olmadığı bu yıllarda mahallî ve iktisadî meslek gruplarıyla birleşen tasavvuf hareketi, "Ahilik, Fütüvvet" vb. kurumları meydana getirmiştir. Geniş bilgi için bk. (Ülken, 2014, s. 297-307).

Selçuklular ve Türkmenlerin gelişinde, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve İslam dininin kabileler arasında benimsenerek yeni bir medeniyetin oluşturulmasında büyük öneme sahiptir (Kutlu, 2018, s. 87). Bu yapının bir parçası olan sufi geleneğinden ise kaynaklar, "Türkistan Erenleri", "Horasan Erenleri" ve "Rum (Anadolu) Erenleri" veya "Alplar", "Ahiyân-ı Rum" ve "Abdân-ı Rum" olarak bahseder (Ocak, 2018, s. 37; Barkan, 2021, s. 155). Aslında değişen sadece sufi zümrelerinin aldığı isimlerdir. Bunlardan ilkleri Türkistan coğrafyasında İslam dininin yayılmasına ve erken dönem Türk sufi geleneğini, ikincileri İran sufi geleneğini ve sonuncuları da ilk ikisinin oluşturduğu Mevlâna, Yunus ve Hacı Bektaş tarafından temsil edilen Anadolu sufiliği sentezini oluşturur (Ocak, 2018, s. 37).

Ö. Lütfi Barkan (2021, s. 152), "Yaşanılan her bir hadise, kendisini hazırlayan bir sürü sosyal, ekonomik ve dinî şartlara işlenmiş ve hâricî tesirlerle dünya yüzünün değişmesi ve nev'inden bir oluşla yavaş yavaş tabîi olarak hazırlanmıştır." demektedir. Ahiler namıyla maruf fütüvvet zümrelerinin, "Barak Baba", "Otman Baba", "Sarı Saltuk", "Şair Türkmen babaları" vb. derviş gruplarının bölgedeki faaliyetleri (Babinger ve Köprülü, 2003, s. 53, 58) ve Moğol saldırıları sonucu birçok ilim ve sanat adamının Anadolu'ya göçü (Turan, 1993, s. 64) bölgenin İslamlaşmasına etken olan unsurlardan biridir. Bu İslamlaşmada başat unsur derviş zümreleridir. Çünkü Türkler Anadolu'ya parça parça ama kalabalık ve dağınık kitleler hâlinde intikal etmişlerdir. İşte bu Türk toplulukları arasındaki birliği sağlamakta en önemli unsurun din olduğunu, din birliğinin ise dervişler ve tarikatlar aracılığıyla sağlandığını söylemek mümkündür:

"Bir zamanlar Anadolu'daki Bizans-Türk sınır boyunda, tıpkı Horasan erleri gibi Türkmen dervişleri de vardı. Garip kıyafetli, saç-sakalı birbirine karışmış, meczup tavırlı bu insanlar, Türk sınırı Rumeli'ne taşındığı zaman, bu defa orada görülmüşler, tekkeler de asıl faaliyetlerini orada göstermişlerdir. Tasavvufun ihtida hareketlerinde sağladığı büyük başarı da Rumeli toprağını tarikatlar için çok cazip verimli hâle getiriyordu. Buna karşılık büyük ölçüde istikrarın (Hıristiyanlara karşı İslam hâkimiyetinin) sağlandığı Anadolu topraklarında medresenin yerleşmesiyle tasavvuf da Sünni itikat ve geleneklerine iyice yaklaşır hâle gelmiştir. Ancak medresenin tesirinden uzak kalan sarp ve ücra köşelerde veya yerleşik hayata geçememiş gruplar arasında İslam-öncesi ve yerli dinlerle karışmış inanç ve uygulamalar devam edebilmiştir." (Güngör, 2018, s. 144).

Sufilerin müşahede ya da keşif ürünü sırlar içeren şiirler ve sözler söylemeleri ile haklarında anlatılan menâkıbnâmeler ve sufi biyografilerinin⁷ katkısı da azımsanmayacak kadar büyüktür. Öncelikle menâkıbnâmeler hem mevcut şeyh/derviş imajından beslenen hem de bu imajı besleyen ve yaygınlaştıran içerikleriyle dikkat çekerler. Müritlerin şeyh hakkındaki düşüncelerinden ve halk arasında dolaşan menkıbelerinden oluşan bu tür eserlerde işlenen en yaygın tema, keramettir. Haklarında menkıbe üretilen şeyler halk nezdinde, keramet ve keşif sahibi, zahir ve batın ilimlerini bilen, her türlü derde deva kimseler olarak kabul görmektedir (Ay, 2020, s. 140-141). "İdeolojik ve törensel bir bileşim" olarak tanımlayabileceğimiz evliya inancının "bir dinî birlik türü" olarak tarikatla aynı tutulması gerekiyor ise de iki olgu arasındaki düşünsel ve eylemsel ortaklık dikkate değerdir. Bu iki olgu arasındaki ilişkinin gerçek doğası ne olursa olsun aynı madalyonun iki yüzü gibi bir işleve sahiptir. Öteki yapıcı öğelerin, özellikle ziyaretin (türbe ve benzeri kutsal yerleri görmeye gitmenin) kökenleri gerçek sufiliğin dışındadır (Karamustafa, 2012, s. 106-107). Buna zemin hazırlayan tarihî şartların uygunluğudur.

⁷ Tarikatların en önemli özelliği bir *silsile* kurumu olmalarıdır. Silsile, belli bir sufi şeyhi örneğini ebedi kılmaya ve "yol"unun çevresinde tek bir tinsel aile oluşturmaya yarıyordu. Silsileler zaman içinde kurucu şeyhlerden aile üyeleri yoluyla Hz. Muhammed ya da ilk halife Hz. Ebubekir'e dek götürüldüklerinde, onları doğrudan sünnete bağlayarak dinî bir meşruluk sağlıyordu (Karamustafa, 2012, s. 105).

Özellikle VII-XII. yüzyıllar arası, tasavvufun gelişmesi ve kurumsallaşması açısından sosyolojik şartların olduğu bir dönemdir. İslam dünyasının siyasi açıdan karışık durumda olması, Moğol saldırıları ve Haçlı seferleri gibi sorunlar, halkı sosyal ve psikolojik yönden etkilemiştir. Bu durum ise tasavvufun kurumsallaşma sürecine bir zemin hazırlamıştır (Öztürk, 2016, s. 51-52). Zira tasavvufun en temel amacı kalbi arındırarak huzur ve mutluluğa ulaştırmaktır ki bu da onu, insanların teselli bulabilecekleri bir liman hâline getirmiştir.

Kelâmcılar, hızla genişleyen ve buna paralel olarak da hızla heterojen bir yapı kazanan İslam toplumunun içinden çıkararak siyasi otorite ve ulema tarafından *zendeka* ve *ilhad* terimleriyle nitelenen bu aykırı inançlara, temsilcilerine ve sebep oldukları dinî-soysal hareketlere karşı yüzyıllar boyunca mücadele vermişlerdir (Ocak, 2020a, s. 35). Buna rağmen bu türden şeyhlere/dervişlere güçlü bir tepkiden bahsetmek zordur. Çünkü Türkler arasında meczup-divane dervişlerin cennetlik olduklarına dair yaygın bir inanış bulunmaktaydı. Bu inanış, Anadolu' da "Her geceni Kadir bil her gördüğünü Hızır bil" şeklinde yansıma bulmuştur. Bu nedenle bilhassa Alevî-Bektaşî çevrelerde meczup görünüşlü kişilere Hızır olmaları ihtimaline binaen ayrıcalık gösterilir ve çeşitli ikramlarda bulunulur (Ay, 2020, s. 148-149).

Benzer şekilde bazı velîlerin başından geçen olağanüstü hayat tecrübelerinin anlatıldığı kerametlerin hiç olmadığı kadar toplumda kabul görmesi onların kerametleri etkin bir şekilde kullanmalarına neden olmuştur. Bu sayede devlet yöneticilerini kendilerine bağlarken muhalif olanları da toplum nezdinde sorumlu tutmuşlardır. Kurumsallaşma sürecinde siyasi hadiselerin merkezine karşı takınılan bu tavır, şeyhleri tarihsel gelişmelerin etrafında döndüğü figürler hâline getirmiştir (Öztürk, 2016, s. 61). Ahmet Eflâkî'nin "Menâkıbu'l Ârifin" adlı eserinde Mevlânâ 'ya söylediği bir diyalog bu duruma iyi bir örnektir. Rivayete göre Mevlânâ, Harezmsâh'ın babasına karşı olan tutumundan dolayı kendisine sorulan "Moğolların sonu ne olacak?" sorusuna şahın Moğollar karşısında başarısızlığa uğrayacağını söylemiştir (1986, s. 12-20). Görüleceği üzere velîlerin, esas muhatabı olan halk ve halkı yöneten devlet yöneticilerinin üzerinde sosyal ve psikolojik etkileri vardır.

Halk ve onları yöneten yöneticilerin genel olarak velîlere gösterdiği ilgi eşliğinde tasavvuf hızla yayılmış ve tarikat adı verilen kurumsallaşmış yapılar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Böylelikle önceleri bireysel olan tasavvuf, şeyhi ve kendine özgü pratikleri olan kurumlar hâlini almış Türk illerinde bazı esaslı tarikatlar ortaya çıkmıştır.

Eyüp Öztürk (2016, s. 64-65), kurulan çok sayıdaki tarikatı, yöntemleri itibarıyla iki ayrı büyük zümre hâlinde tasnif eder. İlk zümre, ruhen ilerleme metodu olarak zikri esas alır. Namaz, oruç gibi farz olan ibadetlere devamlılık bu yolun temel unsurlarıdır. Ayrıca nefis terbiyesini sağlamak adına dünya nimetlerinden uzak durmak da yine bu yolun belirgin özelliklerindedir. Bilgi kaynağı olarak rüya, keşif ve keramet merkezî bir önem taşımaktadır. Öztürk'ün çerçevesini çizdiği bu unsurları yöntem olarak benimseyen tarikatların yoluna "Esmâ yolu" veya "zühd ve takva yolu" adı verilmektedir. İkinci zümre ise; yöntem olarak ilk zümreye muhalif bir tavır içinde görünmektedir. Bu sebeple ilk zümrenin tüm metotları önemsenmez ya da reddedilir. Tasavvuf erbabına dair her türlü giyim tarzını bir çeşit riya sayılarak, Allah'a ulaşmanın bu yollarla değil de aşk ve cezbeyle olacağını savunup müzik ve raks gibi unsurları araç olarak kullanır ve tüm bunları neredeyse ibadet noktasına taşır. Bu ikinci zümreye dâhil olan tarikatları "Kalenderiler", "Babiler", "Melamiler", "Haydariler", "Vefailer" ve "Bektaşiler" olarak sıralamak mümkündür.

Tarikatların ve Şeyhlerin İktidar Üzerinde Nüfus Kurma Çabaları ve Hükümrancılık Faaliyetleri

Tarikatların siyasi ideolojilerle ilişkisi, özellikle İslam dünyasında tarih boyunca önemli bir konu olmuştur. Tarikatlar genellikle tasavvufi bir bakış açısı ile hareket ederler ve manevi gelişim, kişisel dönüşüm ve Allah'a yakınlığı vurgularlar. Ancak bazı tarikatlar, siyasi ideolojilere veya siyasi hareketlere katılma eğilimindedir ve bu durum tarikatların siyasi etkisini belirler. Siyasi ideolojilere sahip tarikatlar, genellikle belirli bir siyasi görüşü benimserler ve bu görüşü takipçilerine yayma amacı güderler. Bu ideolojiler, özellikle siyasi güç mücadeleleri sırasında, toplumsal değişim talepleriyle veya devletin yönetim biçimiyle ilişkilendirilebilir.

Tarihsel verilere bakıldığında, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden önce Anadolu'da tasavvufun, farklı bölgelerden gelenlerle Anadolu'da yetişenlerin birbirine karıştığı zengin bir tarikatlar ve dervişler ağı oluşturduğu görülmektedir. Bu yeni dönemde, tekkeleşmenin henüz yeni bir form kazandığı ve zaviyelerin kurulma sürecinde önemli adımlar atıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yerleşik dervişlerden, zaman zaman aşiretler içinde lider olarak ortaya çıkan şeyh ve dervişlere kadar, Anadolu'da gezinen Kalenderî, Haydarî ve benzeri dervişlerin yer aldığı bir dönemde, bu tasavvufi hareketlerin çok çeşitli ve renkli bir yapıya sahip olduğu görülmektedir (Işık, 2015, s. 10). Vahdet inancını aşırı bir panteist yorumla benimseyerek insanın bir tür ilahî ve ezelî yönü olduğunu savunan ve bunu müritleri aracılığıyla yayan Hallac-ı Mansur, Nesimî gibi ilk örneklerinin yanı sıra (Ay, 2020, s. 157) hakkında en sağlam ve teferruatlı bilgiye sahip olduğumuz Otman Baba (Hüsam Şah) ile dervişlerinin İslam'a aykırı davranışları ve garip görünüşleri, gittikleri her yerde yönetim çevreleriyle sık sık problem yaşamaları buna en iyi örnektir (Ocak, 2020b, s. 157).

Peygamber, halife veya sahabe soyundan gelmek, ayrıcalıklı tarikat silsilesi içinde yer almak ve dinî-tasavvufî ilimlerde söz sahibi olmak, bazı şeyhlerin halk nezdinde itibarını arttırmaktaydı. Örneğin III. Selim devrinde zamanın çelebisi Hacı Mehmed'in tutumu ilgi çekicidir. Abdülbâki Gölpınarlı tarafından özetlenen bazı vesikalara göre Hacı Mehmed, Nizam-ı Cedid'e karşı çıkmıştır. Merkezî idare onu Konya'dan uzaklaştırmak istemiş ancak soyu Mevlana'dandır diye pek fazla baskı yapamamıştır (Faroghi, 1973, s. 13). Beylikten devlete doğru giden sürecin baş aktörleri Osmanlı hanedanı, aşiretler ve tarikatlardır. Bunlar devletin kurucu unsurlarından olup hem dinî ve kültürel hem de siyasi ve politik birliktelik açısından devletin ilk yıllarında aynı çizgideydiler. Bu durum şeyhler ile padişahlar arasında ciddi ve samimi bir yakınlaşmaya neden olmuş herhangi bir fiili ve ideolojik baskı görmemelerini sağlamıştır (Işık, 2015, s. 240). Bu ise tarikat şeyhlerinin zamanla manevi kudretlerini arttırmalarına ve bilhassa vakıflar aracılığıyla zengin gelir kaynakları elde etmelerine de olanak tanımıştır.

Her tarihsel olayda olduğu gibi böyle geniş kapsamlı ve etkileri yüzyıllar boyunca devam eden dinî-siyasi olayları tek bir sebeple açıklamak mümkün olmamakla beraber meselenin ağırlık noktasında iktisadi sebeplerin önemli bir yeri olduğu açıktır (Ocak, 2020c, s. 57). Dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik meselelerinin içerisinde bulan tarikat şeyhleri, halkın hem kendi içinde hem de bürokrasiyle yaşadığı hemen her sorunda merkezle iletişime geçmeyi başarmıştır. Ancak devletle tarikatı aynı ideal ve toplum üzerinde birleştiren süreçlere rağmen iktidarı tarikat karşısında etkisiz bırakan ve kaygılandıran hususlar da vardır. Dinî ve mistik donanımlara haiz güçlü ve teşkilatçı bir yapısı olan tarikatların şeyhlerine karşı duyulan hürmetin ve bağlılık duygusunun şeyhin şahsında toplanması durumu; biatin devlete, yani sultana olandan çok daha güçlü ve öncelikli olmasını sağlamıştır. Müslüman tebaaya karşı şeyhin dünya hayatından uzaklaşmış mistik bir şahsiyet izlenimi vermesi ve halkı ne zaman alevleneceği belli

olmayan mehdi, kutub, gavs vb. ilahi yetilerle donatıldığına inandırması zaman zaman ucu siyasi ve politik kavgalara kadar gidebilen tefrikalara yol açmıştır (Işık, 2017, s. 194). Tarikatların toplumsal ve ekonomik etkisi, bölgeye, tarih dönemine ve tarikatın özelliklerine bağlı olarak değişebilir. Bu etkinin pozitif veya olumsuz yönleri olabilir. Pozitif etkiler, toplumsal dayanışma, sosyal hizmetler ve ekonomik yardımlar gibi toplumun refahına katkıda bulunan unsurları içerirken; olumsuz etkiler, siyasi güç kullanımı veya radikalleşme gibi sorunlu alanları içerebilir.

Örneğin, başlangıçta yalnızca bir tarikat temsilcisi olarak ortaya çıkan Safevîler zamanla politik bir yol tutmuş ve güçlü bir ideolojik birliğe dönüşerek İran coğrafyasında iktidarı ele geçirmişlerdir. Bu durum, tarikatların toplumlar üzerinde sadece dinî değil aynı zamanda siyasi ve ekonomik etkilere de sahip olabileceklerini göstermektedir. Safevîler, Şeyh Safiyuddin'in önderliğinde başlayan tarikat faaliyetlerini siyasi bir güce evirmiştir (Öngören, 2008, s. 460-462). Safevî tarihinin Şah İsmail Dönemi sonuna kadar geçirmiş olduğu tarihsel gelişimin, tarikat teşkilatının yapısı göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Keza tarikat-aşiret sarmalı üzerinden ilerleyen bu süreç, tekkeden saraya, şeyhlikten şahlığa, yaylak-kışlak hayattan yerleşikliğe, tarikat ve aşiretten devlete hatta Kızılbaş'tan Şii inançlara kadar uzanan dönüşümleri içerir. Şeyhlikten şahlığa doğru giden bu tarihsel eğilimin ana dinamiği, tarikatın şeyh merkezli örgütlü yapısının dinî ve mistik gücünü belirli bir "güç eşliğini" aştıktan sonra siyasi ve politik hedeflere yönlendirmesi olmuştur (Işık, 2015, s. 252). Bu ise tarikatın dinî ve toplumsal bağlamda kazandığı gücün zamanla devlet ve erk üzerinde etki ve hatta tahakküm oluşturacak şekilde kullanılmasına yol açmıştır.

Propagandayı daha marjinal ve militarist boyutlara taşıyan tarikat şeyhlerinin "Nebilik", "Mehdilik", "Sahibü'z-zamanlık" gibi iddiaları; taraftar toplamak ve mana dünyasını aşarak maddi âlemi de nüfuzu altına alan "lider" rolü kazanmak noktasında etkili bir yöntem olarak kullanılmıştır. Bunun en güzel örneği Şeyh/Şah İsmail'dir. Yayıdığı mehdici inançlar⁸ ve öğretiler aracılığıyla toplumda geniş bir taraftar kitlesi kazanmış, kazandığı bu güç ise gerek Safevi Devleti'nin kuruluşunda gerekse de yönetiminde önemli bir rol oynamıştır. Erdebili şeyhlerin kullandıkları tek silah Mehdilik iddiası da değildi. Onlar artık kurumsallaşmış tekkeleri de kullanarak diğer tasavvufî argümanları da topluma sunuyorlardı. Bu argümanlar arasında siyasi, askeri ve ekonomik kaynaklar toplamak; tarikatın öğretilerini içeren menâkıblar, kitaplar ve hilafetnâmeler dağıtmak, halkın tarikata bağlılığını arttırmak için çeşitli ritüelleri kullanmak da bulunmaktaydı (Işık, 2015, s. 254-255). Tarikat şeyhlerinin, yaylak-kışlak hayatı yaşayan ve dinî inanç bakımından nispeten zayıf olan Türkmenler başta olmak üzere halk üzerinde kullandıkları yöntemlerin veya hareketlerin,⁹ devlet otoritesinde ciddi sorunlara yol açtığını ifade edebiliriz.

Dinî, sosyal, antropolojik bakımdan dokusal dönüşümün gerçekleştirilmesinde insanî bedene bürünen bir ilahi kurtarıcının katılımını vurgulayan hareketlere mesihçi hareketler denir (Coşkun, 2004, s. 79). Birkaç istisna dışında, Selçuklu ve Osmanlı dönemindeki bu tür hareketlerin başında bulunan liderlerin hepsi sufi liderlerdir. Baba İlyas, Baba İshak, Şeyh Bedrettin, Börklüce Mustafa, Torlak Kemal, Baba Zünnûn, Şah

⁸ Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bk. (Coşkun, 2004).

⁹ Ahmet Yaşar Ocak (2017, s. 39)'a göre bu türden hareketlerin merkezinde ağırlıklı olarak antik Mezopotamya ve İran coğrafyası vardır. Örneğin 755 yılında Ebu Müslim el-Horasanî'nin katlini müteakip Horasan'da, Azerbaycan'da ve Orta Asya'da (Türkistan) meydana gelen *Üstâd-ı Sis, Mukanna, Babek, Türk İshak* vs. davranışları, bizatili mevcut yönetime karşı mesiyani hareketlerdir. Bunlardan bahseden dönemin Arap ve Fars kaynakları Mehdi kavramını kullanmazlar ama bunların da temelinde Zerdüşti ve Maniheist mistik kültürlerin katkıları vardır.

Kulu, Şah Kalender vb. (Ocak, 2017, s. 43) bu liderlerden bazılarıdır. Eski şaman/kam kültürünün etkilerini taşıyan, “Abdal” veya “Dede” gibi unvanları olan Türkmen Babaları’nın da Anadolu’da hem halk üzerinde hem de yönetim üzerinde etkileri olmuştur. Moğol istilası öncesi Anadolu Selçuklu Devleti’nin zayıflamasına yol açan Babailer isyanı, bir Türkmen babası olan Baba İlyas Horasânî liderliğinde gerçekleşmiştir (Öztürk, 2016, s. 71). “Baba Resul İsyanı” adıyla meşhur Babai isyanı esas itibarıyla Anadolu Selçuklu Devleti’nin 1240’lardaki siyasi, ictimâî ve idarî buhranlarına; yolsuzluk, zulüm ve adaletsizliğin gün yüzüne çıktığı “kötü yönetimi” devirmeyi hedef almış bir siyasi harekettir (Fıçlalı, 2006, s. 97). Ahmet Yaşar Ocak (2020c, s. 69)’a göre XIII. yüzyılda Anadolu’da faaliyet gösteren tarikatlardan bazılarının mensubu olarak bilinen ancak aslında birer İsmailî dâisi olan dervişler, şeyhler ve Türkmen babaları, yazın Suriye’ye kışın da Orta Anadolu yaylarına gidip gelen Türkmenler arasında İsmailîlik ile karışmış bir tasavvuf anlayışını mükemmel surette yayabilecek bir ortam bulabiliyorlardı. Bu sebeptendir ki zor bir durumda “*gaipten zuhur edecek ilahi bir kurtarıcının*” (mehdi) gelmesi gibi daha çok Şiiliğe uygun olan bir inancın Baba Resul tarafından Türkmenler arasında kolayca yayılması mümkün olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş dönemlerinde ve hatta XV. yüzyılda Anadolu’da faaliyetlerine rastlanan *Abdalân-ı Rûm* adıyla anılan zümreler de Baba Resul’un manevi müridleri arasında sayılabilir. Özellikle ilk Osmanlı sultanları Osman Gazi ile Orhan Gazi’den son derece yakın ilgi ve ayrıcalık görmüşlerdir (Fıçlalı, 2006, s. 105).

Baba Resul’un isyanından yaklaşık yüz yetmiş beş yıl sonra Şeyh Bedreddîn de Babai isyanına benzer senkretik bir dinî ideolojiyle bu defa Osmanlı yönetimine karşı böyle bir harekete girişmiştir. Yaşadığı devre göre en üst derecede eğitim gören ve döneminin en önde gelen bilim ve tasavvuf adamlarından biri olan Şeyh Bedreddîn, kısa süre de olsa Osmanlı Devleti’nin bürokratik makamında görev yapmıştır (Ocak, 2020a, s. 192). Bu nedenle onun basit bir derviş olmadığı hem İslam hukukuna hem de dinî ilimlere vâkıf sufi bir şeyh olduğu söylenebilir.

Şeyhlikten şahlığa giden yolda devlet yönetimine karşı yürütülen diğer tahakküm faaliyetlerinde olduğu gibi Şeyh Bedreddîn’in hareketini anlayabilmek için de dönemin siyasal, toplumsal ve ekonomik şartlarını göz önünde bulundurmak gerekir. Zira Bedreddîn’in öncülük ettiği bu hareket, Osmanlı Devleti’nin Ankara Savaşı’ndan sonra içine düştüğü siyasal ve toplumsal buhran ortamıyla yakından ilgilidir. Geçici de olsa istilaya uğramış, ekonomik gücü yara almış bir devletin yeniden toparlanması sürecinde Şeyh Bedreddîn, siyasal otoriteyi yeniden tesis etmek için uğraşan Çelebi Mehmed’in saltanatının ilk yıllarında, bugünkü Bulgaristan’ın Deliorman adı ile bilinen bölgesinde 1416’ da fiilen isyan etmiştir (Ocak, 2020a, s. 219-226). Şeyh Bedreddîn’in siyasi hazırlıklar içinde olduğunu söylemek mümkündür ancak yazgı, ona bu hazırlıklarını somut bir eyleme dönüştürme fırsatı vermemiştir. Bu nedenle şeyhin tam olarak neyi hedeflediğini veya neyi amaçladığını söylemek mümkün değildir. Şeyh Bedreddîn’in pozisyonu, yaptığı hazırlıklar ve kimliği göz önüne alındığında bu dönemdeki en makul yorum, fetret dönemini fırsat bilerek yeni bir hanedanlık kurma arzusu olabilir (Haykıran, 2017, s. 301).

Şeyh Bedreddîn’in bilhassa ahiret ve cismanî haşır ile ilgili yorumları farklı görüşlere yol açmıştır. Saray çevresiyle yakın ilişkisi olan Aziz Mahmud Hüdayî, I. Ahmed’e yazdığı bir tezkirede şeyhi eleştirmiş, onu isyancı biri olarak nitelendirmiş ve halkın inançlarını sarsarak ilhad ettiğini iddia etmiştir. Öte yandan Hüdayî’nin tarikatına mensup ve tanınmış bir Celvetî şeyhi olan Bursalı İsmail Hakkı ise Şeyh Bedreddîn hakkında övgü dolu sözler sarf etmiştir (Döğüş, 2015, s. 76-77). Görüleceği üzere bu iki

farklı yaklaşım, Şeyh Bedreddin'in düşünceleri ve etkisi hakkındaki karmaşıklığı yansıtmakta ve onun tarih içinde nasıl çeşitli yorumlara tabi tutulduğunu göstermektedir.

Şeyh Bedreddin İznik'te bulunduğu dönemde, Aydın'da Börklüce Mustafa önderliğinde binlerce kişi tarafından gerçekleştirilen isyan bastırılmış, Börklüce Mustafa ve yandaşları idam edilmiştir. Tarihçi Dukas'a göre bu isyanda Sakız rahipleri de dâhil bölge halkı, "Dede Sultan" olarak adlandırdığı Börklüce Mustafa'nın liderliğinde, dinî ve dünyevî her türlü düzeni reddedip kadınlar hariç her şeyin ortak kullanılması gerektiği inancını benimsemiş ve hatta peygamberlik iddialarında bulunmuştur. Osmanlı kroniklerinde de genel olarak Börklüce Mustafa'nın peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkıp isyan ettiği vurgulanır. Bu bağlamda, Osmanlı kaynaklarına göre Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal, Şeyh Bedreddin'den önce Batı Anadolu'da farklı zamanlarda ve farklı bölgelerde isyan etmişlerdir. Ayrıca bu isyanların özellikle Müslüman sipahiler, Rumeli gazileri ve Hıristiyan feodaller gibi çeşitli grupların çıkarlarına hizmet eden ayaklanmalar olduğu da kabul edilmelidir (Döğüş, 2015, s. 78-80). Çoğunluğunu imtiyazlarını kaybetmiş Müslüman sipahilerin, Rumeli gazilerinin ve Hıristiyan feodallerin oluşturduğu bir ayaklanma olarak görülmesi, bu isyanların temelde ekonomik, toplumsal ve siyasi çıkarlarla ilgili olduğunu gösteriyor. Bu anlamda Şeyh Bedreddin, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal gibi isyancılar, dönemin koşullarına ve toplumsal dinamiklere yanıt veren hareketlerin liderleri olarak kabul edilebilirler. İsyancılar arasındaki ortak nokta, halk arasında "dinî-tasavvuffi" kimlikleri ile popülerlik kazanmış ve yerel toplulukları etkileyebilmiş olmalarıdır.

Tarikatların siyasi otoriteyi hedef alarak giriştikleri bir diğer faaliyet örneği de Şeyh Sait isyanıdır. İsyân, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra, 13 Şubat 1925 tarihinde Diyarbakır ili Eğil nahiyesine bağlı Piran köyünde patlak vermiş önemli bir ayaklanmadır. Ayaklanmanın temelini, Şeyh Sait'in kardeşi Şeyh Abdurrahim'in asker kaçaklarını saklayarak askeri birliklere teslim etmemesi oluşturur. İsyânın kısa sürede genişlemesi ve devlet nezdinde tehlikeli bir hâl alması, Şeyh Sait'in bölge halkını İslam dini adına ayaklanmaya çağırarak bir bildiri yayınlamasıyla olmuştur. Bu anlamda "dinin elden gittiği", "yeni kurulan devletin hilafetsiz olamayacağı" gerekçe olarak gösterilmiştir ancak ortaya çıkan tablo, isyanın amacından farklı bir hâl aldığını göstermektedir (Acar, 2019, s. 2935). İsyân hareketinden İngilizler Musul sorununu çözmek, Hilafet yanlıları yeni kurulan devletin iç politikalarından yararlanmak, farklı ideolojilerden (Kürtçülük) yana olanlar ise kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmak istemişlerdir (Kalafat, 2003, s. 105-106). Dolayısıyla Şeyh Sait'in isyanı, bu üç kesimin siyasi çıkarları için araç olmuştur, demek yanlış olmayacaktır.

İsyânın destek bularak kısa sürede kitlelere ulaşmasının ardındaki en büyük etken Şeyh Sait'in geniş bir takipçi kitlesine sahip olan Nakşibendî tarikatının Piran'daki şeyhi oluşu olmalıdır. Tarikatlar genellikle sosyal ve dinî birliktelik sağlayan yapılar olduğundan liderlerinin çağrısı altında toplu eylemlere katılmak isteyen kitlelerin oluşması kaçınılmazdır. Bunun yanı sıra Şeyh Sait, gittiği her yerde devleti kötüleyen propagandalar yapmış hükümet ile arası iyi olmayan aşiret reisleriyle de çeşitli görüşmeler gerçekleştirmiştir (Acar, 2019, s. 2941). Sonuç olarak Şeyh Sait İsyânı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasındaki toplumsal ve dinî dinamikleri yansıtır. İsyânın bastırılması ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli bir dönüm noktası olmuştur, denilebilir.

Sonuç

Devlet adı verilen kurum, kendi varlığı üzerinde dinî yahut lâ-dinî herhangi bir unsurun egemen olduğu durumlarda devlet olma lüksünü sürdüremez ve giderek temel

yapısından uzaklaşır. Devletin varlığı esasen hiçbir kurum, kuruluş ya da dinî etkenlerin baskısı altında olmayışına aksine karar vermede ve uygulamada bu türden etkenlere sözünü geçirebilme yeteneğine sahip olmasına bağlıdır. Bu, devletin doğasının ve devlet olmanın bir gerekliliğidir.

Türk devletlerinin tarih boyunca deneyimlediği isyanlar, devleti kendi hâkimiyetini tesis etmek isteyenlere karşı mücadele etmeye, mevcut düzeni korumak adına şeyhlikten şahlığa doğru giden aktörleri tarih sahnesinden çıkarmaya itmiştir. Bu, devletin varlığını ve sürekliliğini sadece kendi çıkarlarını doğrultusunda kullanabilir, demek değildir. Devlet, kendisini oluşturan yapının (milletinin) içinde denge ve düzeni sağlama amacını taşımaktadır.

Bu amaç doğrultusunda tarikatlar, devletin kendi iç dinamiklerini ve milletin birliğini desteklemede ve uzun vadeli bir istikrar sağlayarak devletin denge ve düzeni sağlama amacına hizmet ederek toplumsal yapının korunmasında önemli bir rol oynarlar. Bunun yanı sıra tarikatlar, toplumda güçlü bir sosyal dayanışma ağı oluşturarak birlik ve beraberliği sağlayan, dinî öğretilere dayalı olarak da topluma maddi-manevi rehberlik eden, bireylerin kişisel gelişimine ve ahlaki değerlere olan bağlıklarını arttıran kurumlardır. Dolayısıyla tarikatlar dinî veya manevi bir otoriteyi temsil ederler. Fakat tarikatların dinî ve toplumsal bağlamda sağladığı bu otorite, zaman içinde kendi çıkarları doğrultusunda manipüle eden şeyhler veya liderler tarafından devlet üzerinde etkili bir şekilde kullanılmıştır. Bu etki, tarikatların dinî otorite ve toplumsal kabul görmüş liderlik rolleri aracılığıyla devletle etkileşimde bulunmalarını sağlamış zaman içinde politik, sosyal ve kültürel alanlarda belirgin bir nüfuz elde etmelerine olanak tanımıştır. Tarikatların devlet üzerindeki etkisi, hem toplumun moral ve etik değerleri üzerinde hem de politik karar alma süreçlerinde hissedilir bir etki yaratmıştır. Dinî prensiplerle toplumsal düzeni şekillendirme amacı güden tarikatlar, zaman içinde devletin politik arenadaki yönünü etkileyerek kendilerini önemli bir aktör hâline getirmişlerdir.

Şeyhlerin siyasi iktidarı hedef alarak şahlığa doğru gerçekleştirdikleri yürüyüşlerinde kendilerine popülarite ve güç kazandıran en mühim araçlardan biri de haklarında türetilen ve takipçilerince inanılarak yayılan menkıbelerdir. Bu süreçte alınan unvanlar da (gavs, mehdi vb.) geniş kitlelere hitap ederek halkı kendi ideolojileri etrafında toplamalarında söz konusu şeyhlere büyük bir menfaat sağlamıştır. Her ne kadar bu unvanların söylemleri ve açıklama tarzları farklılık gösterse de nihai hedef şahlık veya hükümdarlık olduğunda şeyhin aldığı unvanlar, hükümdar nezdinde devlete atfedilen kutsallık (kut) kavramıyla aynı niteliğe sahip olur ve çatışma doğar. Zira ikisinin de "kutsal" bir misyonu; adaleti, bilgeliği, halkın refahını ve birliğini sağlama hususunda üstlendiği özel bir sorumluluğu vardır. "Kırk derviş bir kilime sığar da iki padişah bir iklim sığmaz." vecizesinde tespit edildiği üzere tarikatlar ve şeyhler derviş meşrebince manevi ve sosyal mecralarında faaliyetlerini sürdürdükleri müddetçe hem toplum tarafından hem de siyasi otorite ve devlet tarafından genellikle hüsnü kabul ile karşılanmaktadır. Ancak sınırları aşarak siyasi iktidar üzerinde varlık ve otorite tesis etmeye çalıştıklarında toplumu da menfi yönde etkileyen çatışmalar ortaya çıkmaktadır. Zira ister monarşi ile yönetiliyor olsun ister cumhuriyetle, kendi üzerinde veya paralelinde bir güç odağını devlet erki doğal olarak kabul etmemektedir.

Kaynakça

- Acar, H. (2019). Türk Siyasal Hayatında Şeyh Sait İsyanı. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8(3), 2934-2952.
- Akpınar, T. (1994). *Türk Tarihinde İslâmiyet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Ay, R. (2020). *Anadolu'da Derviş ve Toplum*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Babinger, F. ve Köprülü, M. (2003). *Anadolu'da İslâmiyet*. (Çev. Ragıp Hulusi). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (2021). *İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri*. (Haz. Yayha Kemal Taştan). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bolat, A. (2022). *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Burckhardt, T. (1982). *İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş*. (Çev. Fahreddin Arslan). İstanbul: Ribat Yayınları.
- Coşkun, A. (2004). *Mehdilik Fenomeni*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Deveci Bozkuş, Y. (2022). İslamiyet Öncesi Dönemin Türk Kültür ve Uygarlığına Genel Bir Bakış. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 335-349.
- Devellioğlu, F. (2015). *Osmanlıca-Türkçe Lugat*. Ankara: Aydın Kitapevi.
- Döğüş, S. (2015). Şeyh Bedreddin ve Rumeli Gazileri. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 18, 71-94.
- Eflâki, A. (1986). *Âriflerin Menkıbeleri I* (Çev. Tahsin Yazıcı). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Faroqhi, S. (1973). XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri. *Türk İktisat Tarihi Semineri*.
- Fığlalı, E. R. (2006). *Türkiye'de Alevîlik Bektâşîlik*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Güngör, E. (2018). *İslâm Tasavvufunun Temelleri*. Ankara: Yer-Su Yayınları.
- Haykıran, K. R. (2017). Şeyh Bedreddin ve İsyanı Üzerine Bazı Düşünceler II Müridin Fendi: Börklüce Mustafa ve Şeyh Bedreddin. *Yeni Fikir Dergisi*, 19, 299-308.
- Işık, Z. (2015). *Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkileri*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Işık, Z. (2017). 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları. *Bellekten*, 81(290), 191-226.
- Kalafat, Y. (2003). *Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Sait İsyanı*. Ankara: ASAM Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Karamustafa, Ahmet (2012). *Tanrının Kural Tanımaz Kulları*. (Çev. Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karamustafa, A. (2020). *Tasavvufun Oluşumu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1981). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kutlu, S. (2018). *Türkler ve İslâm Tasavvuru*. Ankara: İsam Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2017). *Selçuklular, Osmanlılar ve İslam*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2018). *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2020a). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidiler XV-XVIII. Yüzyıllar*. İstanbul: Timaş Yayınları.

- Ocak, A. Y. (2020b). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik Kalenderiler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2020c). *Babailer İsyanı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2021). *Türkler, Türkiye ve İslâm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öngören, R. (2008). Safevîyye. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. XXXV, s. 460-462). İstanbul: TDV Yayınları.
- Öztürk, E. (2016). *Velilik ile Delilik Arasında*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Rahman, F. (2018). *İslâm*. (Çev. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Şeker, M. F. (2010). *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turan, O. (1993). *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Uludağ, S. (1979). *İslâm Düşüncesinin Yapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ülken, Z. H. (2014). *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.